

Կարեն Թոխաթյան

ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի գիտաշխատող

Գիտական հետաքրքրությունների ոլորտը՝
ժայռապատկերների հայտնաբերում, քարտեզագրում և
դասակարգում,
հնագույն աստղագիտության և օրացույցի պատմություն

ԺԱՄԱՆԱԿԻ ՔԱՐՏԵԶՆԵՐ

Տարածության ու ժամանակի անհունում կողմնորոշման անհրաժեշտությունը ծագել է անհիշելի անցյալում: Մարդու դիտողական և վերլուծական ունակությունների զարգացմանը զուգընթաց, դեռևս քարեդարյան շրջանում առաջանում են ժամանակի ընկալման ու չափման մի շարք պարզունակ ձևեր, որոնք հիմնված էին մարդու կենսագործունեության ու կենցաղի, երկրային ու երկնային երևույթների ժամանակային բնութագրերի վրա: Մարդածին, երկրածին ու տիեզերածին բնույթի այս հաշվեհիմքերը, լինելով պարբերական և դիավաճային, միշտ էլ առկա են մարդկության պատմության ընթացքում:

Ժամանակաչափման խնդրում հետզհետե գերիշխող են դառնում բնության պարբերական երևույթների, հատկապես երկնային լուսատուների կրկնվող շարժումների դիտարկման վրա հիմնված պատկերացումները: Մաթեմատիկական պարզագույն գիտելիքների կիրառման շնորհիվ հնարավոր է դառնում **աստղագիտական հիմքով** առաջին կայուն, անկախ ու ոչ պայմանական օրացույցների ստեղծումը:

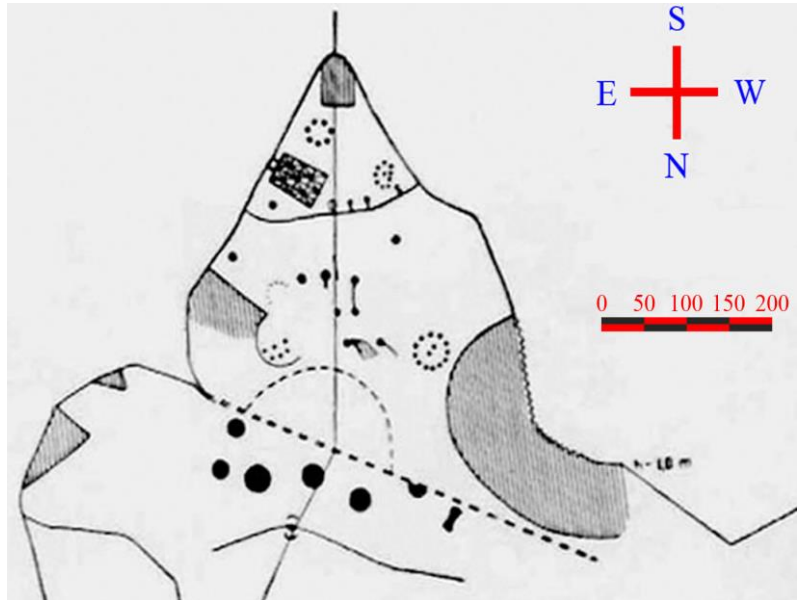
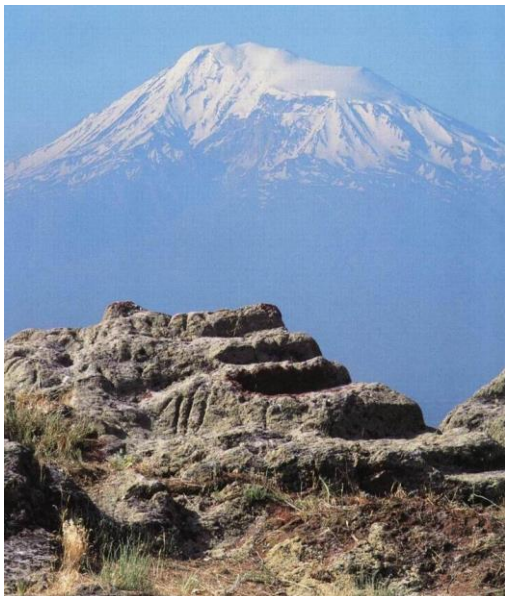
Հնագիտական, մշակութաբանական և բնագիտական հետազոտությունները վկայում են, որ պարզագույն աստղագիտական-տոմարագիտական գիտելիքները սաղմնավորվել են 20-30 հազարամյակ առաջ: Հնագույն ժամանակներից աստղային երկնքի դիտումներով կարգավորվում էր տնտեսական և ծիսական կյանքը: Ջարգանում էին տիեզերագիտական պատկերացումները: Կենսապահովման, գործնական ու հոգևոր կարիքներից ելնելով, հնադարի հովիվն ու երկրագործը դառնում էին աստղային երկնքի, եղանակի փոփոխությունների, գետերի հորդացման և այլ բներևույթների առաջին պարզունակ ուսումնասիրողները:

VII-VI հազարամյակներում արդեն կար այն գիտակցումը, որ երկրային երևույթների մեծ մասը Արևի ու Լուսնի, գուցե նաև երկնային մարմինների՝ մոլորակների ու աստղերի շարժման հետևանք է: V-IV հազարամյակներում կիրառությունից դուրս են մղվում երկրածին և մարդածին գործոններով (երկրաշարժ, հրաբուխ, երաշտ, հեղեղում, ցանք) պայմանավորված բազմաթիվ հաշվեհիմքեր: II-I հազարամյակներում արդեն, երբ պարզվեց, որ երկնային մարմինների շարժումներն «իրական» չեն, այլ թվացյալ (սոսկ արտացոլումն են Երկրագնդի առանցքաշուրջ և արեգակնաշուրջ պտույտների), մի շարք ժամանակաչափ համակարգեր դադարում են գործելուց: Վերջապես արդեն հռոմեական շրջանում՝ մ.թ.ա. 46թ. ձևավորվեց Հուլիոս Կեսարի պատվերով ալեքսանդրիացի աստղագետ Սոզիգենեսի կազմած միասնական արեգակնային օրացույցը՝ Հուլյան տոմարը: Իր հարմարության, ճշգրտության, և հատկապես քրիստոնեության լայն տարածման շնորհիվ միջնադարում այն համըն-

դունելի դարձավ, իսկ 1582 թվականից աշխարհում գործել է դրա բարեկիրթված տարբերակը՝ Գրիգորյան տոմարը: Այդուհանդերձ որոշ երկրներ ու ժողովուրդներ (հեռավորարևելյան, սեմական) պահպանել են իրենց ավանդական օրացույցները, թեպետ նրանք ևս հաշվի են առնում և մասամբ կիրառում համաշխարհայինը:

Երկնադիտարաններ՝ Պորտաբլուր և Զորացքար

Մեծամորի երկնադիտարանը

Աշխարհայացքային վերոնշյալ պատկերացումների զարգացմանը համապատասխան՝ տարբեր երկրներում ու ժամանակներում ձևավորվել են հարյուրավոր տարատեսակ օրացույցներ, որոնց միավորում է «օրացույց» բառեզրի սահմանումը. *երկարատև ժամանակամիջոցների հաշվարկի համակարգ, որում կա օրերի և ավելի խոշոր միավորների հաշվման որոշակի կարգ և հաշվանքի սկզբնակետ:*

Հայաստանը մարդկության վաղնջական բնակեցման օջախներից է, որտեղ հնուց մարդիկ աշխուժորեն հետաքրքրվել են աստղային երկնքով, որի վկան են պատմամշակութային եզակի կոթողները, հատկապես՝ երկնադիտարաններն ու ժայռապատկերները:

Ժայռապատկերները սփռված են ողջ Հայկական լեռնաշխարհում և մերձակա տարածքներում՝ Սև ծովից մինչև Հայկական Տավրոս, Կասպից ծովից՝ Կիլիկիա: Լեռնալանջերի 2400-3300 մ բարձ-

րության ալպիական գոտու քարացրոններում սփռված փորագիր պատկերներն անգին տեղեկություններ են պարունակում նախագրային ժամանակներում ապրած մեր ժողովրդի կյանքի ու կենցաղի, արվեստի ու գիտելիքների, դիցամտածողության ու սովորույթների մասին:

Հազարամյակների խորքից եկող քարեղեն ժառանգության մեջ փայլում է **տիեզերագիտական շերտը**¹՝ մարդու պատկերացումներն աշխարհակառույցի, երկնաշրջանի ու երկնային երևույթների, տարեղանակի, օրերի ու տարվա մասին: Հայոց բնատարածքում ժայռաքարերին փորագրվում էին Արևի ու Լուսնի, մոլորակների ու աստղերի, աստղախմբերի ու համաստեղությունների, ինչպես նաև բնության երևույթների՝ կայծակի, գիսավորի, ասուպի պատկերներ: Առասպելաբանորեն մեկնելով շրջակա աշխարհը՝ մեր նախնիները ոգեղենացնում ու մարդեղացնում էին երկնային լուսատուները, մարմիններն ու երևույթները, ձևավորում դրանց ոգիների ու աստվածների պաշտամունք:

Մթամած երկնքի աստղածովերում կողմնորոշման համար մարդը պայծառ աստղերով մտովի ձևավորել է կայուն ու հիշելի պատկերներ՝ համաստեղություններ: Երկնաշրջանում աստղային տների բաժանելու ավանդույթը տարածված է եղել Հայկական լեռնաշխարհի բնիկների՝ հայերի միջավայրում, որոնք երկնքի՝ հյուսիսային կիսագնդից երևացող մասում առանձնացրել ու անվանակոչել են 12 Կենդանակերպերը (Զոդիակոս):

Տիեզերագիտական բովանդակությամբ ժայռապատկերներ Գեղամա լեռներից

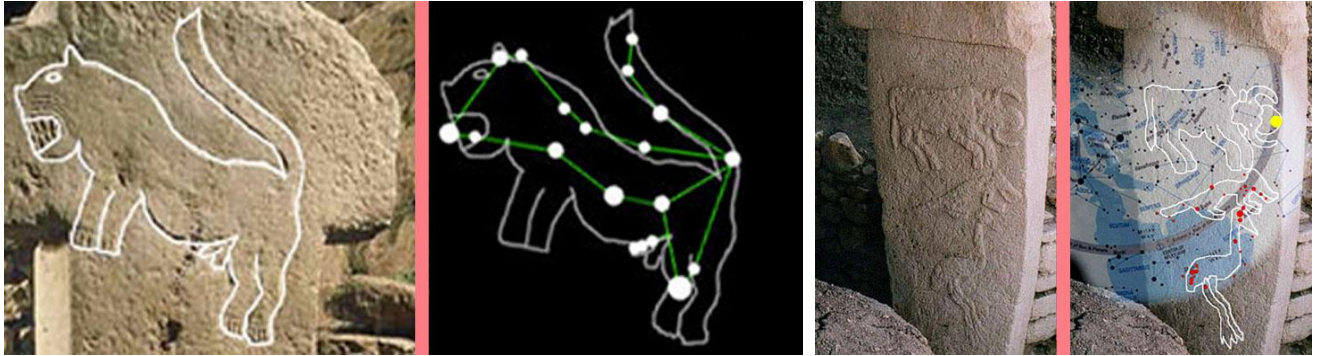
1910թ. աստղագետ-պատմաբան Վիլյամ Օլքոթը, ընդհանրացնելով հնագետ Էդվարդ Մաունդերի և սիրող-աստղագետ Կարլ Սվարցի ենթադրությունները և աստղագետներ Կամիլ Ֆլամարիոնի և Արթուր Բերրիի աշխատանքները, համոզմունք է հայտնել, որ Կենդանակերպի համաստեղությունները ձևավորել ու անվանակոչել են 36°-42° լայնությունների միջև՝ Եփրատի հովտում և Արարատ լեռան շրջակայքում, մ.թ.ա. 30-28-րդ դդ. բնակվողները¹: Հետազոտողները նման եզրահանգման են եկել զուտ տեսականորեն՝ քննելով աստղագիտական-աշխարհագիտական, կենդանաբանական-աշխարհագիտական (համաստեղության կենդանու կենսատարածքի) և ընդհանուր

¹ Olcott, William Tyler, Star Lore of All Ages, New York, 1911, p. 7-8.

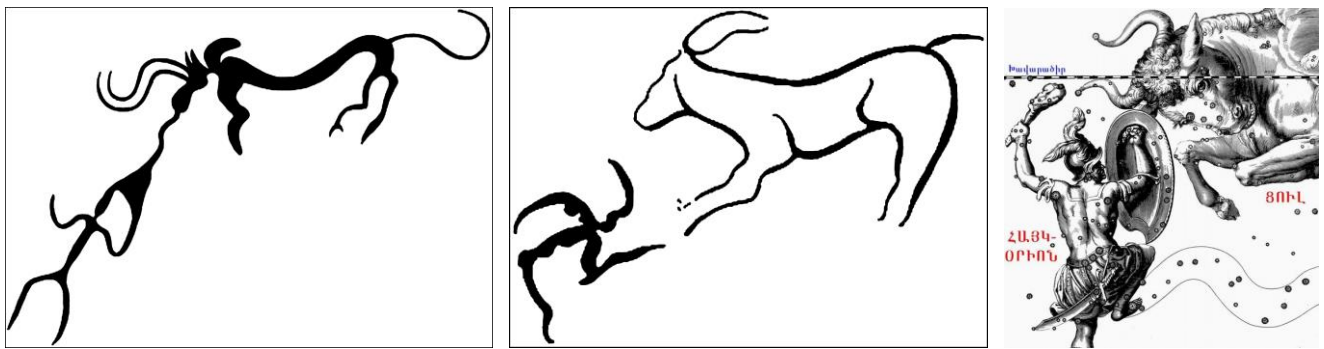
հնագիտության տվյալները (հայոց մշակույթին, պատմությանը, բանահյուսությանն ու տիեզերածնական դիցաբանությանը նրանք տեղյակ չեն էլ եղել):

Նրանց եզրակացությունները փաստական ապացույց գտան տասնամյակներ անց, երբ անցած 50 տարում հայտնաբերվեցին և բացահայտվեցին՝

ա/. **հնագույն երկնադիտարաններ**, որ թվագրվում են մ.թ.ա. IV-III հազարամյակներ՝ **Սևսար** (1965), Մեծամոր² (1967), Ջորաց քարեր³ (1985), Աստղաբերդ⁴ (1989), Պորտաբլուր⁵ (1995), Ագարակ (2000, Արագածոտն),

Առյուծ, Ցուլ և այլ համաստեղություններ (Պորտաբլուր)

Հայկ և Ցուլ համաստեղությունները Աստղաբերդի ժայռապատկերներում, և ըստ Յան Հեվելիուսի ատլասի (1690թ.)

բ/. **հսկայակերտ քարաշարքեր**՝ Կողես (1990, Լոռի), Ադամանց քարեր⁶ (2009), Նեմրուք⁷ (2010) և Շարվան քարեր⁸ (2003),

² Parsamian E.S., Mkrtchian K.A., Ancient Armenian Observatory.- Sky and Telescope, November, 1967, 37, p. 297, **Խանգաղյան Է.Վ., Մկրտչյան Կ.Հ., Պարսամյան Է.Ս.**, Մեծամոր, Եր., 1973, էջ 142-149:

³ **Парсамян Э.С.**, О возможном астрономическом назначении Мегалитических колец Ангелакота.- Сообщение Бюраканской обсерватории, 1985, т. 57, с. 101-103, **Геруни, П.М.** Доисторическая каменная обсерватория Карахундж-Карениш, Доклады, 1998, №4, с. 307-328.

⁴ Գեղամա լեռների **Աստղաբերդ** լեռան ժայռապատկերների մեծ մասն ունեն աստղագիտական ու պաշտամունքային իմաստ. շատ են Արևի, Երկրագնդի ու աստղախմբերի պատկերները, օրացույցները, արևածագի ու արևամուտի կետերի դիրքերի և Երկրի կողմերի նշանները: Կա Հայկ (Օրիոն) և Ցուլ համաստեղությունները մեկտեղ ցուցադրող պատկերագույգ, աստղագիտական գրանցումների եզակի մի աղյուսակ:

⁵ Ուռնիա քաղաքի մոտ տասնհազարամյա Պորտաբլուր հնավայրի սալաքարերին կան կենդանիների պատկերներ, որ գրեթե նույն տեսքն ունեն, ինչ համաստեղություններում արտացոլված կենդանիները երկնքում:

⁶ Վանի հյուսիսում հինավուրց Լեզք գյուղից 1.5 կմ հս. արևելք, Ադամանց Քարեր բլրի ստորոտում, 400 մ² տարածքում պահպանվել է մինչև 1 մ բարձրությամբ, 25-50 սմ հաստությամբ 2475 քար: Այս «քարանտառը» հավանաբար ունի աստղագիտական-օրացուցային նշանակություն: Մոտակա դամբարաններից պեղվել է մ.թ.ա. 9-7 դդ. խեցեղեն:

⁷ Վանա լճի ավազանում, Նեմրուք հրաբխի հարավ-արևելյան ստորոտում կա ուղղածիգ քարերի խումբ՝ «կարգ մը տնկվածի կամ կանգնվածի պես սև քարեր... տեղացիք Բելի ուղտեր և ուղտապաններ կ'անվանեն զանոնք» (**Արուանձտեանց Գ.**, Գրոց ու Բրոց եւ Սասունցի Դաւիթ կամ Միէրի Դուռ, Կ.Պօլիս, 1874, էջ 47-48):

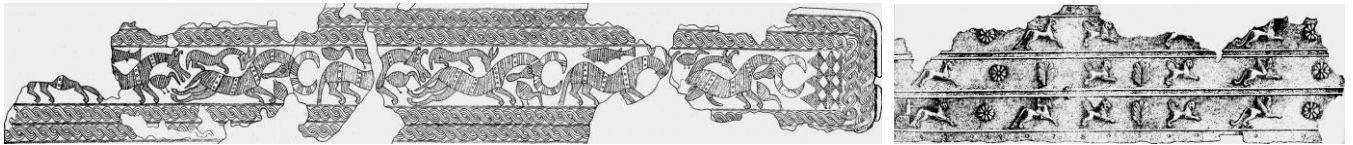

Քարե կիսաշրջաններ Կողես գյուղի մոտ

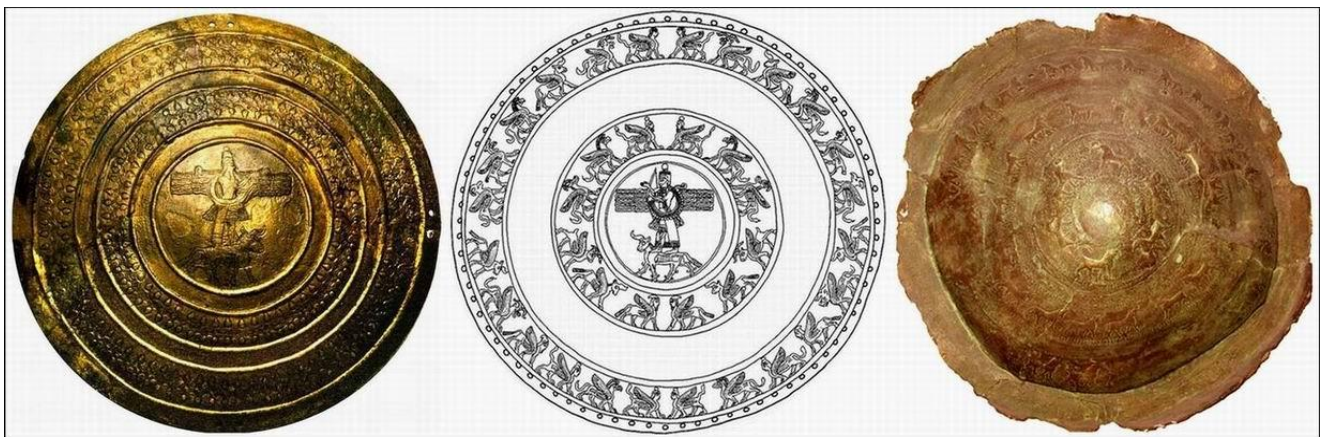

Լեզքի «Ադամանց քարեր» քարախմբի մի հատվածը

գ/. քրմերի բրոնզե գոտի-օրացույցներ, բիսյնական արքաների վահան-օրացույցներ⁹:

Լճաշենի և Մեծամորի գոտի-օրացույցները

Վանի թագավորության արքաների վահան-օրացույցներ

Հայաստանի հնագույն աստղագիտության օրրան լինելն արդեն կարող են վկայել նաև վերոնշյալ ճարտարապետական կառույցներն ու հնագիտական գտածոները:

Առհասարակ, հնագույն հուշարձանների տարիքի որոշումը հնագիտության ու մշակութաբանության հիմնարար խնդիրներից է: Ժայռապատկերի դեպքում այն բարդանում է առավելագույնս, քանի որ անհնար է կիրառել ժամանակագրման ավանդական՝ բնագիտական եղանակները (ռադիոածխածնային, բուսա-ժամանակագրական, հնամագնիսական, ծաղկափոշային, սպեկտրային, պիզմենտի ու կոլագենի վերլուծության և այլն): Ուստի՝ կիրարկելի են մնում միայն հարաբերական-համեմատական մեթոդները, որոնք ժայռապատկերների ստեղծման տարիքը նշում են մոտ 1-2 հզ. տարվա ճշտությամբ, այն էլ՝ անուղղակիորեն: Այսինքն՝ ժայռապատկերի տարիքը որոշվում է ոճաբանորեն

⁸ Բասենի դաշտի Տանձուտ (Արմտլու) գյուղից 5 կմ հարավ, ըստ ականատեսի (մինչեվ 1915թ. բռնագաղթը) կար մոտ 60 մ տրամագծով հսկայական բոլորաշարք՝ **Շարվան Քարերը**: Մետրանոց քարերով եզրագծված շրջանի կենտրոնում մեծ կարմիր քար էր դրված (**Հակոբյան Գ.**, Ներքին Բասենի ազգագրությունը և բանահյուսությունը, Եր., 1974, էջ 36, 253):

⁹ **Тонаканын А.Г.**, О находках астрономических календарей I тыс. до н.э.- Լրաբեր, 1989, №12, էջ 71-81:

ու տիպաբանորեն՝ այն համեմատելով մոտակա կառույցների (բնակատեղի, կացարան, դամբարանադաշտ) և մերձակայքում հայտնաբերված իրերի (գործիք, խեցեղեն, զենք, զարդ) հետ: Ընդունված է, որ Հայաստանում ժայռապատկերման ոլորտը հարատևել է մ.թ.ա. VII- II հազարամյակներում:

Բացարձակ թվագրման համար հավաստի և անփոխարինելի են հատկապես աստղագիտական եղանակները: Բարեբախտաբար, հայոց պատմամշակութային ժառանգության մեջ կան աշխարհում նմանը չունեցող եզակի կոթողներ, որ տալիս են այդ հնարավորությունը: Դրանցից երկուսը, որոնք ՀՀ Գեղարքունիքի մարզի հարավում են, ի թիվս Գեղամա լեռների հազարավոր այլ ժայռապատկերների, 1965թ. հայտնաբերել և արտանկարել է Ճարտարապետ Սուրեն Պետրոսյանը¹⁰:

Առաջինը Վարդենյաց լեռնանցքի բարձրակետում (2410 մ) հայտնաբերված աստղային երկնքի քարտեզներն են, որ, բնականաբար, ունեցել են նաև տեղանքում կողմնորոշման գործառույթ (դրանցից 700 մ հեռավորությամբ միջնադարյան իջևանատունն է: Բրոնզեդարյան հսկայակերտ ամրոցներով պաշտպանվող այս հնագույն լեռնանցքուղին, կապելով Սևանա լճի ավազանը և Արփայի հովիտը, հետագայում դարձավ Մետաքսի ճանապարհի մայրուղու մի մասը): Հայ աստղագիտության պատմաբան, աստղագետ Բենիկ Թումանյանը քարասալերին փորագրված օղակախմբերի արտանկարներում ստուգապես ճանաչել է Կենդանակերպի Կարիճ, Առյուծ և Աղեղնավոր համաստեղությունները¹¹: Հիմնավորելով նրա տեսակետը տեղում արված գիշերային դիտումների ու չափումների միջոցով, համարելով, որ այս պատկերները համապատասխանում են վաղ անցյալում այդ համաստեղությունների տեսքին և դիրքին՝ աստղագիտական ճշգրիտ բանաձևերով 1995թ. գնահատել են դրանց փորագրման ժամանակը՝ մ.թ.ա. 29-26-րդ դարերի միջև, այսինքն՝ քարերին դրոշմվածը, իրոք, հնագույն աստղաքարտեզներ են¹²:

Վարդենյաց լեռնանցքի աստղաքարտեզները

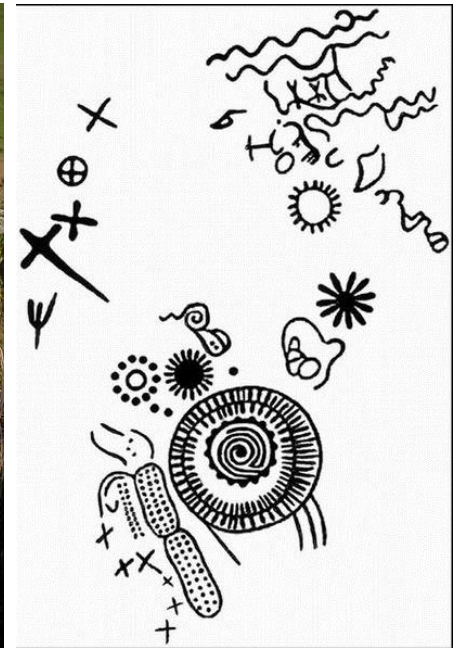
Երկրորդ կոթողը, որը կարող է թվագրման ևս մի հնարավորություն ընձեռել, Վարդենիսի լեռնաշղթայի Սևսար լեռան հնագույն երկնադիտական համալիրում է՝ Գեղիովիտ գյուղից 8 կմ հարավ,

¹⁰ Գեղամա լեռների ժայռապատկերների մեծագույն մասը 1966-68թթ. հայտնաբերել և պատճենահանել է Ս.Բ. Պետրոսյանը, ՀՍՍՀ ԳԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հանձնարարությամբ:

¹¹ Թումանյան Բ.Ե., Աստղագիտական բնույթի ժայռապատկերներ.- Գիտություն և տեխնիկա, 1969, №3, էջ 7:

¹² Թոխայան Կ., Որոշ ժայռապատկերների տարիքի որոշման փորձ.- Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի հանրապետական գիտ. նստաշրջանի զեկուցման հիմնադրույթներ, Եր., 1995, էջ 26-27, Tokhatyan K., The Chronology of Rock-Carvings with Cosmological Meaning from the Geghamian Range.- Theses of Reports. 2nd International Congress of Rupestrian Archaeology, Valcamonica, 1997.

2650 մ բարձրությամբ: Ամենամեծ քարաբեկորի 6 մ² մակերեսին փորագրված են մետրանոց շրջանաձև մի շքեղ պատկեր, երկու մարդապատկեր, ձի, օձ-վիշապներ, աստղանշաններ, կետախմբեր, բոլորակներ և այլ նշաններ՝ խաչեր, մահիկ, անկյունիկներ:

Սևարի երկնադիտականի կենտրոնական քարաբեկորը

ժայռապատկերը մեկնաբանվել է տարբեր կերպ.

ա) շրջանաձև պատկերն արևի ժամացույց է, իսկ կից նշանները՝ օրացույցներ (հայտնաբերող և արտանկարող Ս. Պետրոսյան, 1965);

բ) շրջանաձև պատկերը չափազանց հազվադեպ (նույն վայրում կարող է դիտվել մի քանի միլիոն տարին մեկ) մի երևույթի՝ խոշոր ասուպի պատկեր է, իսկ կից նշանները՝ համաստեղություններ են (Արծիվ, Օձ, Օձակիր, Կարապ, Քնար, Աղվես, Աղեղ, Դելֆին, Նետ) և Ծիր Կաթնի մի հատվածը: Այս կերպ փորագրողը նշել է երկնքի այն մասը, որտեղից եկել է երկնաքարը (Բ. Թումանյան, ըստ Ս. Պետրոսյանի արտանկարի, 1969)¹³;

գ) շրջանաձև պատկերը կից նշաններով հանդերձ մ.թ.ա. II-I հազ. լուսնարեգակնային դասի օրացույց է (հնագետ, ժայռապատկերաբան Հարություն Մարտիրոսյան, դարձյալ ըստ արտանկարի, 1973)¹⁴:

Այս երեք վարկածները արդյունք են համալիրի կենտրոնական քարաբեկորի՝ շրջակա ժայռապատկերներից անջատ քննության, ինչպես նաև՝ լոկ արտանկարի օգնությամբ ուսումնասիրման: Մինչդեռ, մոտակայքում երկու տասնյակ պատկերակիր ու ձևավոր քարաբեկորներ կան, որ սփռված են 200x100 մ տարածքում, ինչը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ դրանք երկնադիտական-պաշտամունքային հզոր մի կառույցի մաս են ու մնացորդ: Դրանցում շատ են հանդիպում օրացույցներ, գիշերային դիտումների համար դրված դիրքանիշ, ուղեցույց և ուղղորդ քարեր:

¹³ Թումանյան, էջ 12-13:

¹⁴ Մարտիրոսյան Հ., Նախնադարյան Հայաստանի լուսնարեգակնային տոմարը.- Լրաբեր, №7, 1973, էջ 32-40, Մարտիրոսյան Հ., Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Եր., 1978, էջ 193-195:

Օրացույցներ Սևաթի երկնադիտական համալիրում

Թվագրման հնարավորություն ընձեռելու առումով միակ խոստումնալից վարկածը Բ. Թումանյանին է: Այն զարգացնելով 2000թ. ենթադրեցի, որ շրջանաձև պատկերից սկիզբ առնող երեք կոր ճառագայթները նշում են **երկնաքարի սրընթաց թռիչքի ուղղությունը**. և այն ճիշտ դեպի Աժդահակ լեռն է՝ ՀՀ երրորդ գագաթը (3597 մ): Իսկ Աժդահակ հրաբխակունի հիմքի հյուսիս-արևմտյան մասում՝ 3210 մ բարձրությամբ կա 4 մ խորությամբ, 28 և 36 մ առանցքներով թմբավոր ձվածիր մի փոսորակ. նման խառնարան կարող էր առաջացնել 80-300 կգ զանգվածով և 20-10 կմ/վ արագությամբ ընկնող երկնաքարը: Գուցե սա հենց այն երկնաքարի անկման հետքն է:

Մեր երկրում հայտնի, թերևս, երկնաքարային միակ խառնարանն է: Շատ հավանական է, որ այն, իրոք, երկնաքարային ծագում ունի, քանի որ հրաբխային խառնարանների համեմատ այդչափ փոքր ու ոչ խոր գոյացումը միլիոն տարվա ընթացքում վաղուց վերացած ու հողով լցված պիտի լիներ (Աժդահակը և ամբողջ Գեղամա լեռնահամակարգը ձևավորվել են մոտ մեկ միլիոն տարի առաջ): Պարզորոշ նկատելի է խոտածածկույթի կազմի ու գույնի տարբերությունը խառնարանի ներսում և շրջա-կայքում: Ընտանի ու վայրի կենդանիներն, ըստ դիտված հետքերի, շրջանցում են խառնարանը մոտ 50 մ հեռավորությամբ, այսինքն՝ խուսափում են մտնել փոսորակ:

Երկնաքարային խառնարանը Աժդահակի ստորոտում (տեսքը գագաթի հարավային պռնկից, 3500 մ բարձրությունից)

Երբ հետագա համալիր որոնումներով խառնարանի խորքում հայտնաբերվեն երկնաքարի մի մասը կա՛մ հետքերը, կա՛մ հարվածի հետևանքները, ապա բնագիտական դյուրին ու վստահելի (ֆիզիկաքիմիական, երկրաբանական, հնաբուսաբանական, հողագիտական) եղանակներով հնարավոր կլինի որոշել բախման ժամանակը: Դա հնարավորություն կտա որոշելու անկման (հարվածի) ժամանակը, թերևս՝ 2-3 դարի ճշտությամբ, ուստի և՛ թվագրելու հսկա ասուլի երևույթի պատկերը Սևաթի երկնադիտարանում:

Այսպիսով, Վարդենյաց լեռնանցքում և Սևսարում աստղային երկնքի հնագույն տեսքերը պահպանած այս երկու կոթողները բացահայտում են իրենց տարիքը ժամանակի ու պատմության անհունում՝ ժամանակագրման փարոս դառնալով մեր իսկ կողմնորոշման համար:

Հազարամյակներ առաջ Սևսարի մոտակայքի բնակիչներն ականատես են եղել երբևէ չտեսնված, հզոր ու ահարկու՝ նույնիսկ ցերեկը շլացուցիչ փայլող ու պտտվող, խլացուցիչ ձայնով, երկնակամարը մի քանի վայրկյանում հատող լուսավոր գնդի թռիչքին ու անկմանը: Իսկ լավ եղանակի դեպքում, թերևս, տեսել են մոտ 35 կմ հեռվում բարձրացած փոշու, գոլորշու կամ ծխի ամպը: 15 վայրկյան անց կարող էին զգալ նաև գետնի թեթև ցնցումը, երկու բույս չանցած՝ նաև թնդյունի հեռավոր ու խուլ ձայնը (ժամանակամիջոցները հաշվարկված են սեյսմիկ (2.3 կմ/վ) և ձայնային (330 մ/վ) ալիքների տարածման արագություններով):

Ամենայն հավանականությամբ, այս արտասովոր երևույթը ծիսապաշտամունքային երանգավորում է ստացել, ծագել են տիեզերածին և աշխարհակործան ուժերի մասին նոր պատկերացումներ և, համապատասխանաբար՝ պաշտամունքի նոր դրսևորումներ: Տեսածն ու ապրածն արտացոլվել է առասպելաբանության մեջ: Աշխարհընկալումային համակարգի անբաժան մասը՝ ճանաչողական ոլորտը, նոր էական լիցք է ստացել. երևույթը տեղեկատվորեն արձանագրելու նպատակով դիտվածը հնարավորին չափ արագ փորագրվել է հատուկ ընտրված, սևեռված ու փոքր-ինչ ողորկված մի մեծ քարաբեկորի մակերևույթին՝ պարզ ու անմիջականորեն նշումով, թե երկնքի ո՞ր մասից եկավ և ի՞նչ ուղղությամբ թռավ հրե գունդը: Պետք է կարծել, որ պատկերման ճշգրտությունն էլ համապատասխան է եղել երևույթի նշանակալիությանը: Հետագայում այդ մեծ քարաբեկորի շուրջ հավանաբար ձևավորվել է **պաշտամունքային ու դիտողական կենտրոն**. քարերի մակերեսին փորագրվել են աստղագիտական-տոմարագիտական նպատակների ծառայող «գործիքներ» ու դիտումների արդյունքները գրանցելու «աղյուսակներ», դրվել ուղեցույց և ուղղորդ քարեր:

Գուցե մարդիկ նաև գնացել են դեպի անկման վայր, տեսել հարթ ու խոտածածկ հովտում գոյացած ու դեռ ծխացող ձագարածև փոսորակը, շուրջը թափված ու տեղաշարժված հսկայական քարերը, այրված խոտը կամ հալված ձյունը, զգացել գետնի տաքությունը: Հնարավոր է, որ տարբեր վայրերից այստեղ եկած մարդիկ հանդիպել են, տեղեկություններ ու տպավորություններ փոխանակել: Շատ հավանական է նաև, որ այստեղ՝ Գեղամա լեռնաշղթայի բազմաթիվ երկրային (հրաբխային) խառնարանների կողքին հայտնված նոր՝ երկնային (երկնաքարային) ծագման խառնարանի շուրջ ձևավորվել է **պաշտամունքային կենտրոն**:

Բնության այս արտակարգ երևույթը ևս կարող էր դիցա-առասպելական արձագանք գտնել հնագույն տիեզերածնական և աստվածածնական հանրահայտ «Վահագնի ծնունդը» երգում.

Երկնէր երկին, երկնէր երկիր, երկնէր և ծովն ծիրանի.

Երկն ի ծովուն ունէր և զկարմրիկն եղեգնիկ

Ընդ եղեգան փող ծուխ ելանէր, ընդ եղեգան փող բոց ելանէր.

Եվ ի բոցոյն վազէր խարտեաշ պատանեկիկ.

Նա հուր հեր ունէր, բոց ունէր մորուս,

Եվ աչկունքն էին արեգակունք:

Դիցամտածողության առումով ուշագրավ է և այն, որ Սևսարի ժայռապատկերում երկնաքարի թռիչքի ուղղությունը նշող կորագծերը զուգահեռ են քարին պատկերված «**Ծիր Կաթին – Հարդագո-**

դի ճանապարհի» ուղղությանը: Այսինքն՝ եթե երկնաքարի անկումը տեղի է ունեցել գիշերը, ականատեսները կնկատեին, որ երկնային հուրը՝ ասուպը, սլանում է կրակաբեր Վահագնի ծիրով: Սա ևս մի հուշում է պարունակում երկնաքար – Վահագն առնչության մասին:

Ներքևում՝ Ծիր Կաթնի մի հատվածը նշող կետախմբերը, վերին աջ մասում՝ թռչչի ուղղությունը նշող եռագիծը

Ավելին, թերևս այստեղ և այսպես են հայոց նախնիք ծանոթացել երկաթին՝ երկնքից կաթած...

Վահագնը ամպրոպի, անձրևի, ամպի, կրակի, նաև քաջության, ուժի, հերոսության ու ռազմի աստվածն էր հայոց միջավայրում: Հին հույների ստորերկրյա կրակի, նաև դարբնության աստվածն էր Հեփեստոսը, որի արհեստանոցն Իտալիայի Էտնա հրաբխի ընդերքում էր: Իսկ Վահագնի՞նը... գուցե Աժդահակ հրաբխի ընդերքում կամ քարանձավներում էր, որոնք գազաթի հյուսիսային լանջին են: Գրեթե հարյուր կիլոգրամանոց երկաթանիկելային երկնաքարի հալված կտորների ամրությունը փորձելով՝ մարդն այն կարող էր կիրառել առօրյայում՝ պաշտպանվելու, կառուցելու և կերտելու նպատակով: Երկնաքարային երկաթից պատրաստած գործիքով մարդն արարում էր ժայռապատկերներ, որ սփռված են այստեղից ընդամենը 3 կմ հեռու: Գեղամա ժայռապատկերներում շատ են գաղափարագրերը, խորհրդանշաններն ու տառանման նշանները: Հավանական է, որ Մաշտոցյան տառերին տրված **երկաթագիր** բնորոշումն ունի նաև ուղղակի իմաստ:

Հայաստանի ժայռապատկերները հայոց անցյալի իրականության ու դիցամտածողության պատկերագրական դրսևորումներ են, իսկ հայոց տոմարը՝ հնագույն աստղագիտական գիտելիքի արգասիք: Դրանց համակողմանի ուսումնասիրությունը զգալի ներդրում կարող է լինել մշակույթի ու գիտության բազմաթիվ այլ ոլորտների համաշխարհային պատմության ասպարեզում:

Հայոց բարձրալեռնային սրբավայրերի ապառաժներին մեր նախնիների կերտած քարեղեն քարտեզներն ասես ժամանակի մեքենա են դառնում ու մեզ տեղափոխում վաղնջական ժամանակներ: Հինգ հազարամյակ երկարությամբ ժամանակային ցատկ՝ մեր 3-րդ հազարամյակից դեպի նախնյաց 3-րդ հազարամյակ...